

Весельський Віктор Казимирович —
начальник кафедри криміналістики та судової
медицини Національної академії внутрішніх
справ, кандидат юридичних наук, професор

Виникнення криміналістичної тактики як галузі наукового знання

У науковій статті розглядається історичний аспект виникнення та формування криміналістичної тактики як галузі наукового знання. З'ясування зазначених історичних передумов важливо для вірного розуміння предмета криміналістичної тактики та її змісту.

Ключові слова: криміналістична тактика, структура криміналістичної тактики, слідчі дії, організація розслідування.

Криміналістична тактика є однією із ключових категорій науки криміналістики і в загальному вигляді може бути охарактеризована як складова частина науки криміналістики; система наукових положень; сукупність рекомендацій.

Різноманітні аспекти криміналістичної тактики висвітлені в роботах Т. В. Авер'янової, В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, Т. В. Варфоломеєвої, А. В. Іщенко, Н. С. Карпова, Н. І. Клименко, В. С. Кузьмічова, В. О. Коновалової, В. Г. Лукашевича, В. О. Образцова, М. В. Салтєвського, В. Ю. Шепітька та інших учених.

Проте, зміст і значення криміналістичної тактики у теоретичній та практичній діяльності дозволяють зробити висновок про необхідність продовження наукових пошуків у цьому напрямі.

Завдання нашої наукової статті – дослідити історичний аспект виникнення та формування криміналістичної тактики як галузі наукового знання. Вважаємо, що з'ясування зазначених історичних передумов сприятиме ґрунтовному теоретичному розумінню предмета криміналістичної тактики в нинішній час, окреслення шляхів його розвитку та удосконалення.

У сучасній криміналістичній літературі досить поширена думка про те, що початок розвитку криміналістичної тактики як галузі криміналістики припадає на кінець XIX століття [1, с. 5–6]. Проте, фактично

її зародження, як і всіх криміналістичних знань, відбулося значно раніше. Вже в період формування найдревніших держав з'являються такі її органи, як поліція, суди і тюрми, що нерозривно пов'язано з необхідністю вироблення способів і методів їх діяльності, зокрема і тих, які мають криміналістичний, у сучасному розумінні, зміст [2, с. 6–10].

Поряд з удосконаленням практики кримінального переслідування злочинців з'являються спеціальні наукові праці, присвячені питанням тактики й організації розкриття та розслідування злочинів.

Так, у Німеччині на рубежі XVIII–XIX ст. серед перших найвідоміших авторів, які присвятили свої роботи вивченню практики розкриття і розслідування злочинів, слід назвати Ягеманна, Циммерманна, Орглоффа, Штібера та ін., із вітчизняних учених — Н. Орлова, Я. Баршева, О. О. Квачевського, С. М. Трегубова та ін.

Особлива роль у становленні криміналістичної тактики, як і всієї криміналістики в цілому, належить Гансу Гроссу. Австрієць за походженням, Г. Гросс протягом 20 років був судовим слідчим, потім став викладачем університету в м. Чернівці, а з 1902 р. – університету в Граці, де створив перший в історії кримінальний музей. Наступні роки життя Гросса пройшли в якості професора німецького університету в м. Прага.

Найбільш значною його працею є книга, яка вийшла в 1895 р. російською мовою “Керівництво для слідчих, чинів загальної і жандармської поліції та ін.”. З метою дослідження тактичних аспектів цієї роботи необхідно більш докладно розглянути її структуру та зміст. Конструктивно вона складається із загальної та особливої частин. У кожному з цих частин входять відокремлені одна від одної глави. Перший розділ включає в себе положення, що регламентують поняття та особливості ведення слідчої роботи. Сюди входять підготовка слідчого, його завдання, керівництво до службової діяльності, якості, якими повинен володіти слідчий, та багато інших питань. Для нас більший інтерес складають глави загальної частини, що розкривають особливості допиту, огляду і підготовки при виїзді на місце події, яким сам автор беззпідставно надає особливої важливості.

Так, зокрема, Ганс Гросс, на відміну від багатьох своїх сучасників і послідовників, надавав надзвичайно важливого значення допиту як засобу розкриття злочину. В своїй праці він пише про це так: “Допит має на меті відновити перед особою, яка його проводить, усі події злочину так, ніби він бачить його перед своїми очима. Допит обвинуваченого, який зізнався, повинен викликати в суду враження такі ж, як і при свідченнях очевидця. Допит обізнаних осіб повинен мати на меті дати суду можливість подивитися на справу очима фахівця. Допитувані особи – це скелет, а їх свідчення – плоть і кров попереднього розслідування” [3, с. 71].

Вказану дію Г. Гросс поділяв на допит свідка, допит підозрюваного та обвинуваченого, допит так званих “обізнаних осіб” (по суті – експертів). Така диференціація була запропонована автором, виходячи з особливостей отримуваних свідчень, відмінностей особистісних і психологічних якостей допитуваних, від джерела їх отримання.

Сучасником Г. Гросса та одним із перших криміналістів, за яким багато дослідників небезпідставно визнають введення в науковий і поліцейський обіг терміну “кримінальна тактика”, є відомий на початку ХХ століття вчений А. Вейнгарт. Підсумком його наукових досягнень, заснованих на величезному досвіді та накопичених емпіричних знаннях, є праця під назвою “Кримінальна тактика. Керівництво до розслідування злочинів”, яка в Росії вийшла спершу в 1910 р. в м. Овруч, а потім була перевидана у 1912 р. в м. Санкт-Петербург.

Головне в цій роботі можна проілюструвати цитатою, яка, на нашу думку, відображає її зміст: “Метою карного розшуку або розкриття злочинів є боротьба зі злочинністю і всеохоплююче збереження особистої і майнової безпеки громадян, — ось тому розшукова поліція, яка несе цей відповідальний обов’язок, є, насамперед, поліція ініціативи, діяльність якої може увінчатися успіхом тільки за умови, якщо вона буде постійно вести наполегливе, активне і повсюдне переслідування злочинців, а не лише пасивно оборонятися від їх посягань. Для успішного ведення такої боротьби, особливо зі злочинцями-професіоналами, перш за все, необхідно з’ясувати, зібрати, об’єднати вже відомі і виробити нові прийоми боротьби та переслідування злочинців, причому систематичний виклад прийомів боротьби зі злочинністю, науково-об’єктивних і практично перевірених способів розслідування злочинів, з’ясування винних, збирання доказів, затримання і викриття злочинця, — є ніщо інше, як кримінально-поліцейська тактика, яка є такою ж необхідною особливістю мистецтва розкриття злочинів, як військова тактика у військовому мистецтві” [4, с. 34].

Відносячи до кримінальної тактики всю сукупність судово-поліцейських прийомів боротьби зі злочинцями та злочинністю, а також методів і керівних вказівок щодо попередження, припинення, виявлення та розслідування злочинів, викриття й затримання осіб, винних у їх скоєнні, А. Вейнгарт розумів кримінальну тактику значно ширше, ніж це властиво для сучасності. По суті, автор включав у цей розділ усю сукупність того, що в якій-небудь мірі може допомогти розслідуванню злочину.

Так, крім тактики проведення допиту, обшуку, огляду в зазначеній вище роботі викладено прийоми поліцейського (прихованого) спостереження, порівняння почерків, розшифрування шрифтів і віднов-

лення пошкоджених документів, методики розслідування окремих видів злочинів, (крадіжок, шахрайств, підпалів та ін.).

Людиною, яка працювала дещо пізніше, ніж Г. Гросс і А. Вейнгарт, але про яку з повною впевненістю можна сказати, що він зробив анітрохи не менший внесок у розвиток криміналістичної тактики, є В. Штібер. Пік його творчої діяльності припадає на середину 30-х років ХХ століття. Він ознаменований виходом у світ спільної роботи у співавторстві зі Г. Шнейкертом під назвою “Практичний посібник для працівників карного розшуку”.

У цьому творі знайшли відображення висловлені раніше ідеї Г. Гросса та А. Вейнгарта, яким автори, на відміну від своїх попередників, надають набагато більшого значення та змісту. Так, виділяючи таку слідчу дію, як огляд місця події, вони відносять її до невідкладних та обов’язкових [5, с. 35].

Як елементи тактики проведення огляду вчені виділяють такі моменти: слід звернути увагу на сліди, які свідчать про скоєння або нескоєння конкретного злочину; з’ясувати, що забрав злочинець, а що залишив на місці злочину; враховувати, що деякі сліди можуть бути залишені спеціально для того, щоб збити слідство з пантелику; зафіксувати всі матеріальні сліди, залишені підозрюваним (зняти відбитки, зробити зліпки, провести фотографування); видалити з місця події сторонніх; за можливості встановити портрет злочинця; встановити шляхом попереднього дослідження знайдених слідів індивідуальні риси злочинця; якщо пропали речі, негайно сповістити різні установи про їх зникнення тощо.

Іншою аналізованою слідчою дією, досить новою для того часу, є затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину. Наріжним каменем тактики цієї дії, на думку вказаних авторів, є вибір моменту проведення затримання, оскільки саме цим визначається подальший успіх розслідування і безпека життя людей (зокрема тих, хто затримує) при проведенні затримання. До кожного затримання необхідно ретельно готуватися. Для цього за майбутніми об’єктами встановлюється спостереження за допомогою “спостерігачів” для більш докладного з’ясування особи злочинця та інших важливих моментів. Якщо з достовірністю невідомо, де на момент затримання перебуває злочинець чи декілька злочинців, то затримання необхідно проводити відразу в усіх цих місцях. Щодо часу затримання, то автори вважають: “найкраще проводити затримання в ранковий час, коли всі вдома” [5, с. 50–62].

Не вдаючись у докладний аналіз усіх тактичних прийомів й обмежуючись загальними зауваженнями, відзначимо, що Г. Шнейкерт охоплює у своїй книзі досить різноманітний матеріал, починаючи від науково-медичних і біологічних методів й закінчуючи методами, що базуються на всіляких забобонах. Він з деяким скептицизмом ставиться до нових ме-

тодів, які з'являлися в період його творчої діяльності, і заявляє себе великим прихильником прийомів “старого часу”, заснованих на особливому психологічному підході до злочинця під час допиту.

Наступним важливим внеском в історію розвитку криміналістичної тактики є результати діяльності відомого вченого-криміналіста А. Гельвіга. Найбільш вагомий результат мала його робота під назвою “Сучасна криміналістика. Методи розслідування злочинів”, опублікована в 1925 році в м. Москва [6].

Ця праця є досить цікавою, адже в ній розглядаються не стільки загальнотеоретичні питання, як конкретні, реально вживані на практиці прийоми і способи ведення слідчої діяльності. Не будучи оригінальним в асортименті розглянутих слідчих дій, автор досить ясно та обгрунтовано висловив свою суб'єктивну думку щодо ефективності практично застосування тих чи інших тактичних прийомів.

На відміну від багатьох своїх попередників А. Гельвіг різко негативно ставиться до даних, одержуваних за допомогою показів свідків, тим самим закликаючи не звертати надто великої уваги на допити, опитування, очні ставки та інші подібні дії. “Дослідження психології показів свідків привели нас до переконання, що цим свідченням слід менше вірити, ніж вважали раніше”. При цьому автор закликає звертати більше уваги різного роду експертизам, тому що лише цей метод дослідження доказів дозволяє отримати найбільш достовірні й точні дані про вчинене діяння. “Доказування за допомогою доказів, — пише А. Гельвіг, — яке ще 100 років тому відкидалося багатьма законодавцями внаслідок своєї обманливості, нині є доказом майбутнього, і недовіра до нього, що ще так вперто зберігається серед широкого кола осіб, не знайомих з успіхами криміналістики, не має під собою ґрунту” [6, с. 42].

Позиція автора підкріплюється й тим, що в той час були виділені такі види експертиз: судово-лікарська, судово-хімічна, спеціальна з мікроскопічним дослідженням, дослідження за допомогою зубного лікаря і графологічна експертиза.

Роботи німецьких учених мали помітний вплив на погляди відомого вітчизняного криміналіста І. М. Якимова. Творчий шлях І. М. Якимова як вченого відзначений створенням низки ґрунтовних праць з широкого кола проблем криміналістики. Їм передували численні журнальні публікації 1923–1924 рр. у “Адміністративному віснику”, “Криміналісті”, “Робітничо-селянській міліції”.

Багато положень, що містяться в цих статтях, згодом були включені І. М. Якимовим у його перший фундаментальний “Практичний посібник до розслідування злочинів” [7]. Ця книга стала першим

радянським виданням, у якому систематизовано викладено зміст усіх розділів криміналістики, які склалися на той час.

Робота складається з трьох частин: кримінальної техніки, кримінальної тактики і розділу, названого “Застосування наукових методів кримінальної техніки і тактики до розслідування злочинів”.

Кримінальна тактика поділялась І. М. Якимовим на чотири розділи: 1) злочинець; 2) засоби боротьби зі злочинцями; 3) переслідування злочинця; 4) застосування до розшуку злочинців собак.

Тут йшлося про типи злочинців і класифікації за родом скоєних діянь, про їх поведінку на волі та при затриманні, про способи таємних стосунків між собою, дано перелік якостей, необхідних для агента карного розшуку, описувалися прийоми, до яких вдаються працівники при спостереженні за злочинцями та їх затриманні. По суті, кримінальною тактикою автор називав оперативно-розшукову діяльність органів дізнання.

Третій розділ складався із двох частин: а) загальний метод розслідування злочинів за непрямыми доказами (доказом); б) його додаток до розслідування окремих злочинів. У останньому містилися методичні вказівки з розслідування злочинів проти особи, майнових злочинів і злочинів проти суспільства (підробка грошей, фальсифікація). До книги додавалася загальна схема розслідування.

Відразу ж після виходу в світ “Керівництва”, наклад якого не міг задовольнити потреби практичних працівників, І. М. Якимов приступив до переробки видання. Незабаром воно вийшло вдвічі більшим накладом під назвою “Криміналістика. Посібник з кримінальної техніки і тактики” [8].

В один ряд з І. М. Якимовим можна поставити вченого, який зробив великий внесок у становлення і розвиток радянської криміналістики – В. І. Громова. Першою його великою роботою була книга “Дізнання і попереднє слідство (теорія і техніка розслідування злочинів)”, яка вийшла в 1925 р. [9].

Посібник підрозділяється на дві частини. У першій йдеться про компетенцію та методи роботи органів розслідування, загальні умови й основні завдання дізнання та слідства. У другій частині автор аналізує окремі слідчі дії, техніку й тактику їх проведення, а також проблеми, пов’язані з особливостями розслідування окремих видів злочинів.

Заслуга В. І. Громова, насамперед, з нашої точки зору, полягає в тому, що він почав розробляти вчення про криміналістичні версії та планування розслідування. У його книзі даються рекомендації з планування розслідування та побудови умовиводів при роботі з доказами.

Підкреслюючи значення планування як істотного елемента наукової організації роботи слідчого, В. І. Громов писав, що якщо скла-

дання плану розслідування “не має особливого значення щодо дрібних і нескладних справ, то у справах з великими і неопрацьованими матеріалами дізнання це представляється, безумовно, необхідним, тому що сподіватися на свою пам’ять без записів у таких справах дуже ризиковано” [9, с. 65]. Крім письмових планів розслідування за конкретними справами, він рекомендував слідчому вести календарний місячний щоденник, що відображає послідовність і зміст його роботи за всіма справами, що перебувають у нього в провадженні.

У пізнішій своїй роботі – “Методика розслідування злочинів” [10] – В. І. Громов дав докладні рекомендації з проведення допиту обвинуваченого і свідків, призначення експертизи й допиту експертів, проведення оглядів, обшуків та виїмок, освідування, пред’явлення для впізнання.

Вельми цікавий розділ цієї книги присвячений науковій організації праці слідчого. Предметом розгляду було широке коло питань: від обладнання кабінетів слідчого до розподілу часу роботи при провадженні розслідування. В останніх розділах книги наводилися деякі відомості з галузі кримінальної техніки та методики розслідування окремих видів злочинів.

Важлива діяльність В. І. Громова з розробки тактики проведення слідчого огляду. В своїй роботі, яка так і називається – “Огляд місця злочину”, він на прикладі розслідування вбивства викладає перелік досить важливих правил, якими необхідно керуватися кожному слідчому для проведення якісного огляду.

Підбиваючи підсумки періоду виникнення криміналістичної тактики, слід зазначити, що згадані вище роботи стали фундаментом для подальших досліджень. Наступний етап розвитку криміналістичної тактики характеризується виходом перших підручників з криміналістики (1935 р.), де тактиці присвячено цілий розділ, названий у той час “Кримінальною тактикою” та підручнику з криміналістики 1938 р., де тактика була виділена у самостійний розділ, названий “тактикою розслідування кримінальних злочинів”. Цей період ознаменувався новими роботами таких учених як А. І. Вінберг, С. П. Мітрічев, Б. М. Шавер і, безумовно, є предметом нового ґрунтовного дослідження.

Список використаних джерел

1. Белкин Р. С. Очерки криминалистической тактики : [учеб. пособие] / Р. С. Белкин. — Волгоград, 1993. — 200 с.
2. Возгрин И. А. Научные основы криминалистической методики расследования преступлений : [курс лекций] / И. А. Возгрин. — СПб., 1992. — Ч. 1. — 100 с.

3. Гросс Г. Руководство для судебных следователей, чинов общей и жандармской полиции и др. / Ганс Гросс ; [пер. с нем. (со 2-го доп. изд.) Л. Дудкина и Б. Зиллера]. — Смоленськ, 1895. — Вып. 1. — 177 с.

4. Вейнгард А. Уголовная тактика. Руководство к расследованию преступлений / А. Вейнгард ; [пер. с нем., предисловие и комментарий В. И. Лебедева]. — СПб., 1912. — 160 с.

5. Штибер В. Практическое руководство для работников уголовного розыска / Штибер В., Шнейкерт Г. — М. : НКВД РСФСР, 1925. — 324 с.

6. Гельвиг А. Современная криминалистика (методы расследования преступлений) / А. Гельвиг. — М. : Изд-во "Право и жизнь", 1925. — 99 с.

7. Якимов И. Н. Практическое руководство к расследованию преступлений / И. Н. Якимов. — М., 1924. — 162 с.

8. Якимов И. Н. Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике / И. Н. Якимов. — М. : НКВД РСФСР, 1925. — 415 с.

9. Громов В. И. Дознание и предварительное следствие. Теория и техника расследования преступлений / В. И. Громов. — М., 1926. — 120 с.

10. Громов В. И. Методика расследования преступлений / В. И. Громов. — М., 1929. — 58 с.

В научной статье рассматривается исторический аспект возникновения и формирования криминалистической тактики как отрасли научного знания. Определение указанных исторических предпосылок важно для правильного понимания предмета криминалистической тактики и ее содержания.

The historical aspect of the origin and forming of criminalistics tactic as a branch of scientific knowledge is examined in the scientific article. Determination of the indicated historical pre-conditions is important for the correct understanding of the subject of criminalistics tactic and its content.

Стаття надійшла до редакції журналу 15 листопада 2010 року.